
Niko Toš*

PROJEKT SLOVENSKO JAVNO MNENJE IN NJEGOV ČAS SJM 1968–1999¹

POVZETEK

V prvem delu avtor prikazuje zasnovo in rast projekta Slovensko javno mnenje (SJM) v obdobju 1968–1999. Projekt SJM označi kot nacionalni družboslovni empirični infrastrukturni projekt, ki je potekal in se razvijal sočasno s podobnimi infrastrukturnimi projekti v ameriškem in zahodnoevropskem družboslovju (npr. General Social Survey, Allbus). V drugem delu pa na osnovi rezultatov raziskave SJM za isto obdobje prikaže osnovne značilnosti vrednotnega opredeljevanja Slovencev o ključnih socialnih, ekonomskih in političnih vprašanjih. Z vidika prevladujočih orientacij ljudi opazovano obdobje, ki je pomembno z nacionalnozgodovinskega vidika (osamosvojitve), označi kot obdobje “v prehodu” in prevladujoče vrednote v tem času kot “vrednote v prehodu”. Sestavek lahko štejemo kot prispevek k zgodovini sociologije na Slovenskem, hkrati pa kot prispevek k razumevanju sprememb v svetu Slovenčevih vrednot na prehodu iz avtoritarnega v demokratični sistem.

ABSTRACT

In the first part of the article the author outlines the design and development of Slovenian Public Opinion project (Slovensko javno mnenje – SJM) between 1968–1999. The SJM project is the leading national social survey project and empirical ‘infrastructure’ of Slovenian social sciences. It has developed simultaneously with similar projects in North American and Western European countries (General Social Survey, Allbus). Using longitudinal data from SJM survey, the author outlines general value patterns in Slovenian public, concerning various social, economic and political issues. He focuses on transition of values in the period of political transition, that bears significant importance for Slovenian nation (period of self determination). The paper may be considered a contribution for a history of Slovenian sociology. It contributes to deeper understanding of value changes in Slovenian public in the period of transition from authoritarian regime to democratic political system.

* Niko Toš, redni profesor za sociologijo, FDV, predstojnik Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij

1. Projekt SJM 1968–1999

Raziskovanje družbene in politične zavesti Slovencev ima svoje izhodišče v projektu Slovensko javno mnenje (SJM) iz leta 1968. Projekt je bil zasnovan konec leta 1966, po ustanovitvi Centra za raziskovanje javnega mnenja pri takratni Visoki šoli za sociologijo, politične vede in novinarstvo, predhodnice današnje Fakultete za družbene vede. Projekt je bil izvirna zamisel skupine raziskovalcev in je ustrezal potrebam razvijajoče se družboslovne raziskovalne stroke, zdelo pa se je, da tudi političnim razmeram in potrebam političnih akterjev tistega časa.. Njegova longitudinalna zasnova je prvič v prostoru slovenskega družboslovja obetala in kasneje omogočila razkrivanje sprememb v družbeni in politični zavesti prebivalstva oz. sprememb v individualnih, družinskih in družbenih stanjih.

Kasneje se je izkazalo, da raziskava po svoji zasnovi ustreza modelom longitudinalnega družboslovnega empiričnega raziskovanja v Zahodni Evropi oziroma v Združenih državah Amerike (ZDA). Naj namenimo najbolj znanim modelom te vrste nekaj vrstic za primerjavo. Tako je, denimo, v ZDA National Opinion Research Centre v Chicagu v obdobju 1963–1968 izvajal kompleksne empirične raziskave, imenovane Amalgams. Z njimi je proučeval in posredoval reprezentativne podatke o stališčih ljudi do ključnih političnih, socialnih, ekonomskih in drugih vprašanj; projekt je v začetku 70-ih let prerasel v General Social Survey (GSS), ki se je do današnjih dni uveljavil kot nacionalni podatkovni program za področje družbenih ved (J. M. Converse, 1987, R. G. Niemi et al., 1988, N. M. Bradburn in S. Sudman, 1988). Nekako v istem obdobju se je tudi v Zvezni republiki Nemčiji (ZRN) razvil projekt Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften (ALBUSS), ki od leta 1980 kot nemški nacionalni projekt poteka v visoko razvitem personalnem in infrastrukturnem okolju, v okviru katerega potekajo tudi mnogi najpomembnejši mednarodni kooperativni projekti s področja družboslovja (B. Wegener, 1983, W. Müller, P. Mohler et al. 1990). Projekt ALBUSS družno izvajata Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA), v Mannheimu in Zentralarchiv für Sozialwissenschaften (ZA), Univerza v Kölnu. Obe navedeni ustanovi predstavljata infrastrukturo nemškega empiričnega družboslovja, posebej sociologije; ustanovilo ju je združenje nemških akademskih raziskovalnih inštitutov in univerz. V okviru ZUMA potekajo razni longitudinalni empirični družboslovni raziskovalni projekti za potrebe akademskega družboslovja, med njimi večina mednarodnih družboslovnih empiričnih projektov ter spremljajoče metodološke oz. metodološko-razvojne raziskave. Ključna raziskava te ustanove pa je kljub raznovrstnim programom še vedno ALLBUS – splošna prebivalstvena raziskava s podobnimi značilnostmi, kot je projekt SJM v svoji kasnejši obliki. ALLBUS poteka kot longitudinalna, ponavljajoča se raziskava na visoki reprezentativni in strokovni ravni. V okviru te raziskave center izvaja kooperativne raziskave iz mednarodnega programa International Social Survey Program (ISSP) in druge mednarodne kooperativne raziskave.

Na podobne projektne zasnove naletimo tudi v drugih evropskih državah, v zadnjem obdobju po družbenih preobratih tudi v srednje- in vzhodnoevropskih državah, kot npr. na Poljskem, Češkem, Madžarskem, pa tudi v Rusiji itd.

Med značilnosti tovrstnega raziskovanja v Zahodni Evropi štejemo njegovo visoko povezanost s potrebami sociološke in politološke stroke na eni strani ter aktualnimi družbenimi potrebami na drugi. Poleg tega se tovrstno raziskovanje običajno intenzivno mednarodno usklajuje, poteka na visoki metodološki ravni in ob uporabi reprezentativnih vzorcev. Problemsko pa je močno usmerjeno v modernizacijske procese v Zahodni Evropi oziroma v svetu nasploh, v raziskovanje socialnih sistemov, v raziskovanje pojavov neenakosti, vloge družine in spolnih vlog, v raziskovanje področja dela in organizacije, v raziskovanje religioznosti in sekularizacijskih procesov v sodobnem svetu v sodobnem svetu, v raziskovanje ekološke zavesti, v raziskovanje antisemitizma in aktualnih izrazov nacionalizma, dalje, v raziskovanje različnih vidikov socialne politike, delovanja izobraževalnega sistema, množičnih občil in še posebej v raziskovanje procesov demokratizacije, razumevanje vloge države, odnosa do osrednjih institucij sodobnih družb, volilnih navad, vrednotenja političnih strank idr.

1.1 Nekaj osnovnih podatkov o Centru za raziskovanje javnega mnenja

Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJM), ustanovljen leta 1966, deluje znotraj Fakultete za družbene vede (FDV). FDV je osrednja akademsko izobraževalna in raziskovalna ustanova na področju sociologije, političnih ved in komunikologije v Sloveniji. Center od leta 1968 dalje sistematično izvaja projekt Slovensko javno mnenje (SJM), poleg tega pa opravlja še vrsto strokovno pomembnih družboslovnih empiričnih raziskav. Center tako izvaja raziskave na področjih družbenih vrednot, političnega javnega mnenja, socialne stratifikacije in mobilnosti, migracij, volilnih procesov in političnih strank, razširjenosti množičnih občil, dalje, na področjih sociologije religije, družine, kulture, športa, zdravstva ipd. Poleg tega se Center loteva še proučevanj vzorčnih, merskih, semantičnih in drugih metodoloških problemov standardiziranega anketnega raziskovanja. S projektom SJM je CJM vključen v mnoge mednarodne kooperativne programe, kot npr. International Social Survey Programme, World Value Survey, European Value Program ter vrsto širših mednarodnih in bilateralnih komparativnih projektov.

V tridesetletnem obdobju so projekt snovali, pri njem sodelovali in v njem strokovno in raziskovalno delovali številni slovenski družboslovci, sociologi, politologi, komunikologi, socialni psihologi, matematiki in drugi.²

V tem letu se izteka dvaintrideset let od sprožitve nacionalnega mnenjskega raziskovalnega projekta Slovensko javno mnenje, saj je bila prva letna raziskava SJM izvedena na pomlad 1968. Projekt se je v tem obdobju razvil, utrdil in uveljavil kot temeljni nacionalni, empirični (mnenjski) družboslovni raziskovalni projekt s prevladujočimi sociološkimi izhodišči in pomembnimi navezavami na področje politologije, komunikologije, politične psihologije, pa tudi drugih ved (Toš, 1987). Projekt je možno opredeliti tudi kot viden izraz razvoja empiričnega družboslovja v Sloveniji (in tudi v Jugoslaviji do njenega razpada). Prispeval je k uveljavljanju raziskovalne kulture ter metodologije empiričnega družboslovnega raziskovanja, in se hkrati uveljavil kot pomemben aplikativni družboslovni projekt, je pa tudi pomembna

učna baza, na kateri temelji metodološki program dodiplomskega in podiplomskega študija na FDV.

Projekt SJM danes razpolaga s podatkovno bazo empiričnih raziskav, opravljenih v obdobju od leta 1968 dalje. Rezultat obdelave dokumentacijskih baz SJM sta knjigi Vrednote v prehodu I in II³, ki zajameta raziskovalne datoteke projekta SJM za obdobje 1968–1998. Delitev gradiva v dve knjigi ni zgolj obsegovne narave, saj je z njo zaznamovana točka družbenega “preobrata” oz. prehoda iz enopartijskega socialističnega samoupravnega sistema v sistem političnega in strankarskega pluralizma, zasnovan na zasebni lastnini – torej točka domnevnega prehoda vrednot.

K predstavitvi projekta SJM za obdobje prvih dvajset let njegovega razvoja lahko pritegnemo oceno dveh neodvisnih uglednih družboslovcev (Splichal, Osolnik, 1988), ki opozarjata na nekaj temeljnih značilnosti projekta. Najprej ugotavljata, da raziskava javnega mnenja ni bila usmerjena samo v raziskovanje mnenj o aktualnih političnih in ekonomskih dogodkih v Sloveniji, Jugoslaviji in svetu, kar je zlasti značilnost sodobnih ameriških in zahodnoevropskih raziskav javnega mnenja (opinion polls), ampak je (bila) hkrati zasnovana kot dolgoročno, sistematično empirično utemeljevanje družboslovnih disciplin. Razvoja nekaterih družboslovnih disciplin, zlasti posebnih sociologij, si danes enostavno ni več mogoče predstavljati brez te raziskave, npr. sociologije religije, medetničnih odnosov, kulture, športa, socialne strukture, stratifikacije, mobilnosti, politične kulture, strank, množičnih občil, vrednot in mednarodnih odnosov. Ista ocenjevalca ugotavljata, da “začetki raziskovanja javnega mnenja na Slovenskem zaznamujejo obdobje trdne akademske institucionalizacije sociologije. V svetovnih razsežnostih, zlasti v primerjavi z Zahodom, javnomnensjske raziskave sicer ne pomenijo kakšne revolucionarne novosti, imajo pa izrazito vrednost kritičnega razvojnega impulza v kontekstu ideologizacije družboslovja, značilne za vse socialistične družbe. Raziskovalna tradicija Slovenskega javnega mnenja ima dve ključni razsežnosti: predvsem po metodološki strani je z njo neločljivo povezan zlasti razvoj empiričnega družboslovja pri nas, z vidika predmeta raziskovanja – politično pomembnih mnenj – pa je to raziskovanje najtesneje povezano z ustvarjanjem dejanskih možnosti za razvoj demokratične družbe.” Ocenjevalca dalje poudarjata pomen, ki ga ima SJM kot največja datoteka družboslovnih podatkov za najdaljše časovno obdobje pri nas, ter datoteko SJM uvrščata med najpomembnejše tovrstne datoteke v Evropi, “saj so bili v dvajsetletnem obdobju zbrani, sistematično obdelani in izčrpno dokumentirani podatki o praktično vseh razsežnostih materialnega in duhovnega razvoja Slovenije in Slovencev, ki jih je mogoče zbrati z anketnim instrumentarijem”. Posebej pa še poudarita pomen, ki ga ima raziskava SJM za družboslovno in zlasti metodološko izobraževanje na dodiplomski in podiplomski stopnji. Po njenem prepričanju je raziskava SJM na Slovenskem utemeljila smotnost in nujnost uvajanja računalništva v družboslovje in s tem pomen družboslovne metodologije in statistike ter bistveno prispevala k uveljavitvi računalništva na družboslovnem področju.

1.2 Javnomnenjske raziskave kot sredstvo opazovanja aktualnega družbenega okolja in zavesti

Projekt SJM vseskozi temelji na metodoloških predpostavkah reprezentativne prebivalstvene raziskave, izvajane na podlagi standardiziranega vprašalnika v živem stiku spraševanec (anketiranec) – spraševalec (anketar). Vprašalnike javnomnenjske raziskave SJM je mogoče opredeliti kot vsake druge vprašalnike za proučevanje javnega mnenja: so “merilni instrument” oziroma sredstvo dopolnilnega opazovanja dogajanj v političnem, ekonomskem in drugih družbenih (pod)sistemih.

V obdobju 1968–1999 je raziskovalna skupina zasnovala devetinsitirideset vprašalnikov in znatno več raziskav v okviru projekta SJM. Pogled nazaj zastavlja vprašanje, kaj je odločilno vplivalo na vsakokratno problemsko zasnovano raziskavo, kaj je torej določalo nabor vprašanj v vprašalniku. Najprej seveda ne smemo mimo dejstva, da so nabor vprašanj opravljali sodelujoči raziskovalci, odločilen vpliv na vsakokratni izbor sta imela najozžja raziskovalna skupina in nosilec projekta – torej tudi njihovi profesionalni interesi, pa tudi njihova zaznava potreb v znanstvenem in družbenem okolju.

Vprašalnik SJM je praviloma tematsko pestra in vsebinsko nespecializirana raziskava (Toš, N., Malnar, B., 1995). Njen cilj je vsakokrat zajeti čim širši izbor pomembnih javnomnenjskih tem. Merilo tematske selekcije je “javnomnenjska pomembnost”, ki naroča, da povprašujemo po stvareh, za katere pričakujemo, da so pri večini ljudi vzbudile pozornost ali so si o tem izoblikovali neko mnenje. Raziskovalna skupina SJM je pri izbiri tem uporabljala tako lastne znanstvene predikcije (SJM kot del znanstvenega sistema), ocene in potrebe, kot so se izoblikovale na drugih posebnih družboslovnih področjih in disciplinah kot tudi vsebine drugih sistemov opazovanja (zlasti medijsko izpostavljene teme, osrednje politične teme, statistične informacijske vire idr.).

Po tem, kaj se v SJM na neki časovni točki sprašuje, lahko torej ugotovimo, kaj je bilo na tej točki “javnomnenjsko pomembno” in s tem zelo verjetno tudi družbeno ali politično pomembno. Velja tudi obratno: skozi mehanizem odsotnosti/prisotnosti lahko vidimo, kateri pojavi na neki časovni točki javnomnenjsko “niso obstajali” bodisi kot problem bodisi kot alternativa v neki družbeni dilemi. Iz tega lahko s precejšnjo upravičenostjo sklepamo, da tudi kot politična dilema niso bili pomembni.

Po tem, kako se sprašuje, pa je največkrat mogoče ugotoviti vsakokratno prevladujočo pozicijo do konkretne (politične, gospodarske ali druge) javnomnenjske dileme. Ob tem pa seveda ne smemo zanemariti tudi ravni metodološke usposobljenosti raziskovalcev, ki je pomembno sodoločala uspešnost metodoloških rešitev.

Vsak vprašalnik SJM je izveden na slučajnem stratificiranem vzorcu polnoletnih prebivalcev Slovenije, ki je reprezentativen predvsem za celotno slovensko populacijo. Prevladujoča mnenja, dobljena z anketo SJM, je tako lahko na neki časovni točki upravičeno (z majhnim tveganjem) mogoče posplošiti na celo populacijo, kar z drugimi besedami pomeni, da ga je moč obravnavati kot “nacionalno” javno mnenje. Tveganje o korektnosti takšnega posploševanja se zaradi znanih metodoloških predpostavk vzorčenja spreminja z velikostjo/majhnostjo deležev, ki se interpretirajo.

Pri projektu SJM gre torej za interakcijo oziroma opazovanje dveh polov družbe – na eni strani gre za opazovanje diskurza vprašalnika, ki je določen z znanstveno in medijsko pomembnostjo vsebin, na drugi strani gre za opazovanje odziva na ponujene teme v obliki reprezentativnih javnomnenjskih stališč odraslega prebivalstva Slovenije.

Gostota raziskav v več kot tridesetletnem obdobju projekta SJM ni konstantna. V obdobju med letoma 1968 in 1987 je bilo izvedenih štirinajst raziskav SJM – torej povprečno vsako leto po ena. Pregled časovnega poteka pa kaže, da so med posameznimi raziskavami veliki časovni odmiki, še posebej v preseku 1973–1976, ko sta izpadli dve letni meritvi, v preseku 1976–1978, ko je izpadla ena letna meritev, pa tudi v preseku 1969–1971, ko je bila meritev v letu 1970 nadomeščena s posebno tematsko raziskavo. Sicer pa časovni pregled raziskav SJM pokaže, da je njihova pogostost močno naraščala z zaostrovanjem družbene krize in popuščanjem dogmatskih pritiskov v drugi polovici osemdesetih let, tako da so bile v posameznih letih izvedene po dve in celo tri letne meritve javnega mnenja.

Zgornje časovno sosledje raziskav nas opozarja na pomemben vpliv družbenih in političnih razmer na snovanje raziskav SJM. Predvsem je očitna kriza politične “legitimitete SJM”, ki se je izražala v odtegotvanju denarnih sredstev državnih skladov za financiranje raziskovanja. Politična kritika, ki jo je bila deležna raziskava SJM že ob drugi ponovitvi (SJM 1969), se je izostreno izrazila v sredini sedemdesetih let, v tako imenovanem “svinčenem” obdobju slovenske in takratne jugoslovanske sociologije. Položaj projekta in skupine SJM v takratnih političnih razmerah lepo ponazorita prej navedena ocenjevalca (Splichal, Osolnik, 1989), ko ugotavljata, da je bilo “empirično raziskovanje slovenske (in jugoslovanske) družbe deležno mnogih ideoloških in političnih očitkov in pritiskov, ki so popustili šele v zadnjem obdobju demokratizacije v Sloveniji. Raziskovanje slovenskega javnega mnenja je edini tovrstni projekt v Jugoslaviji, ki ni klonil pred takimi pritiski in mu je uspelo ustvariti dragoceno bazo neprekinjenih časovnih serij podatkov, katerih velika vrednost ni le v kopičenju podatkov, ampak zlasti v tem, da omogočajo snovanje časovno primerjalnih raziskav, s tem pa lahko pomembno prispevajo k razkrivanju bistvenih teženj (zakonitosti) družbenega razvoja”.

V začetku osemdesetih let je tak pristranski pritisk iz političnega podsistema popustil. Raziskava se je odtlej izraziteje odzivala na pojave v družbenem in političnem okolju in še posebej na vse izrazitejšo dinamiko krize “jugoslovanskih družb”. Politične in socialne spremembe in gibanja so bili konec osemdesetih v tem družbenem okolju že v polnem razmahu. To je bil po eni strani čas prehoda enopartijskega političnega sistema v večstrankarski sistem in s tem čas pospešenega spreminjanja ustave. Hkrati s tem prehodom sta se v Jugoslaviji dokončno postavila drug proti drugemu dva nasprotujoča si koncepta urejanja mednacionalnih odnosov – centralistični in (kon)federalistični oz. osamosvojitveni, kar je končno privedlo do razpada Jugoslavije.

Z vidika teh sprememb je mogoče pojasniti povečano gostoto uporabe anketiranja kot sredstva raziskovalnega podsistema za opazovanje dogajanja v okolju. Z raziskovalnega vidika je šlo zlasti za spremljanje (relativno hitrih) premikov stališč

anketirancev oziroma za spremljanje obratov znotraj trendov, kar je omogočala tudi obstoječa dvajsetletna zaloga empiričnih (mnenjskih) podatkov.

Hkrati s povečanim raziskovalnim zanimanjem pa je sondiranje javnega mnenja postalo pomembno sredstvo opazovanja tudi za politični sistem. Z vzpostavitvijo (bolj) demokratične politične ureditve se vzpostavlja novo načelo selekcije in regulacije političnih problemov. Selekcijo in hierarhizacijo političnih problemov čedalje bolj določa tudi merilo javne (volilne) pomembnosti. Sondiranje javnega mnenja se pri tem uveljavlja kot eno najpomembnejših sredstev opazovanja.

Izsledki (empirične) sociologije so v tem zadnjem obdobju tako postali tudi eden od informativnih virov političnih strank pri določanju in izbiri primerne politične strategije ter posredno sredstvo pri določanju regulativnih mehanizmov na posameznih področjih izvršilne oblasti.

V obdobju od aprila 1990 do decembra 1999 beležimo kar trideset izvedenih vprašalnikov in terenskih raziskav na reprezentativnem vzorcu; torej v posameznem letu najmanj dve (1991, 1993, 1996, 1998) ali tri (1990, 1997) ali štiri (1992, 1995, 1999) ali celo pet raziskav (1994). Zgostitev raziskav v tem obdobju je posledica sočasnega učinkovanja več dejavnikov: (1) aktualizacije empiričnega družboslovnega raziskovanja, (2) projektna skupina SJM je z vključitvijo v mednarodne raziskovalne projekte prevzela povečane obveze; (3) na širitev je učinkovala notranja strokovna rast raziskovalne skupine in (4) uvedli smo spremembe v vzorčnem modelu, ki so nam omogočale izvedbo večjega števila tematskih raziskav ob enakih stroških itd.

1.3 SJM v obdobju od nastanka do osamosvojitve Slovenije 1968–1990

V opazovanem obdobju je bilo izvedenih devetnajst raziskav SJM na reprezentativni prebivalstveni podlagi in s pomočjo standardiziranih vprašalnikov. Skupaj je bilo v te raziskave vključenih in "izprašanih" 40.374 polnoletnih prebivalcev Slovenije. V ta prikaz pa nista zajeti raziskavi, zasnovani v skupini CJM, ki sta bili izvedeni na reprezentativnih vzorcih prebivalcev vseh republik in pokrajin nekdanje SFRJ.⁴

V vsem obdobju 1968–1990 je bilo v omenjenih devetnajstih raziskavah SJM oblikovanih 7130 spremenljivk, če upoštevamo tudi ponovitve, najmanj polovica vseh teh spremenljivk pa je bila izvornih (Malnar, B., 1994; Švara, S., 1994). Med njimi je 4201 originalno vprašanje, vsa druga pa so bila večkrat ponovljena (dobra četrtina je bila vsaj enkrat ponovljena, šestina vseh je bila ponovljena dvakrat in dobra sedmina tri, štiri ali večkrat). Ponavljanje vprašanj je v celoti prikazano v Pregledu ponovljenih vprašanj⁵. Med temami, ki jih je obravnavala raziskava SJM v tem obdobju, je najpogostejša tema, označljiva s pojmom "politika". Na drugem mestu po pogostosti so vprašanja na temo ne-enakosti, nato pa sledijo vprašanja, ki zadevajo socialne učinke razvoja gospodarstva oz. gospodarsko problematiko v ožjem smislu. Sicer pa okviren tematski obseg raziskave ponazarjajo pojmi, prikazani v stvarnem kazalu Vrednot v prehodu. Seveda gre le za okvirno oznako tematskega obsega, ki je pripravljena na ravni spremenljivk in ne na ravni vseh njihovih možnih kazalcev oz. vseh raznovrstnih pojavov, o katerih je raziskava v tem obdobju povpraševala.

Vrednote v prehodu: primera tranzicijskega javnomnenjskega obrata. Hipotezo o "vrednotah v prehodu" ponazarja primera tranzicijskega javnomnenjskega obrata: "zasebni sektor" in "vrednotenje neenakosti" (Toš, N., Malnar, B., 1995). Tema "zasebni sektor" je primerna za prikazovanje analize obratov (v formulaciji raziskave in dobljenih rezultatih), ker je mogoče jasno opazovati javnomnenjske obrate v zvezi z njo.

Analiza po merilu prisotnosti/odsotnosti 'zasebnega' kot teme v vprašalnikih SJM pokaže, da je dolgo obdobje (od leta 1968 do približno 1982 oziroma do časa javne detekcije "krize") zasebno kot javnomnenjsko zanimiva tema praktično odsotno. 'Zasebno' se pojavlja le v zvezi s kapitalističnim sistemom, sicer pa se s semantičnega vidika pojavlja kot "obrt" ali kot zasebna kmečka posest v odnosu do t. i. agrarnega maksimuma. Prav skozi slednjega se vseskozi izraža odklanjanje nefunkcionalnega omejevanja posesti oz. zasebne lastnine na obdelovalnih površinah.

V obdobju do leta 1981 je 'zasebno' prisotno predvsem kot problem (ne)primernosti oz. (ne)pravičnosti, torej kot tuj element znotraj področja družbene lastnine. Cilj zanimanja je predvsem strpnost javnega mnenja do tega "ostanka" zasebnolastninskega in pridobitniškega vidika v ekonomskem sistemu, njegova "provokativnost" za javno mnenje s stališča dohodkovne (ne)enakosti, ki v tem (sicer marginalnem) segmentu nastaja. Izjemoma pa se "zasebno" racionalno vrednoti in se postavlja kot razvojni problem.

Sistem družbene lastnine in nekapitalistična razvojna opcija sta v tem prvem obdobju, do leta 1981, pretežno nevprašljiva. To velja tako za same vprašalnike SJM, ki le izjemoma opazajo alternative družbena/zasebna lastnina kot pomembne javnomnenjske dileme, kot za javno mnenje samo, ki opaza, da družbenolastninski sistem pretežno zadovoljivo (uspešno) deluje. Prelomna točka v načinu tematizacije 'zasebnega' v vprašalnikih SJM je pojavitev "krize", ki se kot politično definirani in obenem kot javnomnenjski problem pojavi v osemdesetih letih. Skozi dikcijo vprašanj SJM o krizi je mogoče opazovati razvoj zaznavanja te krize in znotraj nje zaznavanje odnosa do 'zasebnega': kriza se večji del osemdesetih let opaza le kot začasna disfunkcija socialističnega sistema in obenem predvsem kot moralni problem neodgovornosti (vodilnih) posameznikov. Z nastopom prave krize prihaja postopoma tudi do zaznavanja 'zasebnega' kot nečesa "pozitivnega". Kot javnomnenjsko dilemo se v vprašalnikih SJM najprej poudari širitev obsega 'zasebnega' (obrta, malega gospodarstva), ki pa je še v funkciji povečevanja učinkovitosti obstoječega ekonomsko političnega sistema. 'Zasebno' se tedaj še zaznava kot element znotraj socialističnega sistema, ki bi lahko s svojo ekonomsko učinkovitostjo dopolnil ta sistem, saj sta njegova politična in ideološka premoč sicer še vedno nevprašljivi. Do radikalnega obrata pride konec osemdesetih let, ko se najprej zastavi vprašanje 'zasebnega' kot enakopravne alternative družbeni lastnini, kar se končno izteče v etabliranje lastninjenja kot "zmagovite" sistemske alternative.

Z vidika 'zasebnega' kot vrednote je mogoče reči, da se je v obdobju od leta 1968 do 1990 ta pojem preoblikoval iz marginalne in pretežno negativne vrednote v osrednjo in pretežno pozitivno vrednoto. Vendar pa je treba opozoriti, da tu ni šlo za postopen prehod, pač pa za dokaj hiter vrednotni obrat, ki se je zgodil v drugi polovici osemdesetih let.

Drugi primer ponazarja obrat v hierarhiji vrednot. Ta obrat zadeva dilemo med enakostjo in učinkovitostjo, ki je bistvena za javnomnenjsko opredeljevanje med družbeno in zasebno lastnino.

Dobro gospodarjenje je bilo v javnem mnenju že od začetnih merjenj pozitivna vrednota in obenem vrednota, ki jo je 'javno mnenje' pripisovalo obrtnikom. Hkrati pa je dejstvo, da ima dobiček od te učinkovitosti (predvsem) zasebnik, v javnem mnenju tej učinkovitosti odvzelo pozitivni vrednotni naboj. Obratno je bilo pri družbeni lastnini, ki ji javno mnenje nikoli ni pripisovalo atributa učinkovitosti, zato pa je vrednotno pridobila prednost pred zasebno lastnino z atributi, kot sta enakost in pravičnost. Opisano porazdelitev vrednot med kapitalističnim in socialističnim gospodarstvom potrjujejo tudi odgovori na vprašanje, zastavljeno kasneje, leta 1992, ki zadeva oceno atributov kapitalističnega in socialističnega gospodarstva. V širokem naboru različnih lastnosti so tiste, ki jih javno mnenje prepozna kot izrazite attribute kapitalističnega in obenem kot izrazite "neattribute" socialističnega gospodarstva: učinkovitost, dobiček, napredek in tehnični napredek. Atributi, ki jih spraševanci bolj pripisujejo socialističnemu gospodarstvu, ne opažajo pa jih pri kapitalističnem, so: človečnost, pomanjkanje in pravičnost. Privlačnost "kapitalizma" je torej zlasti v njegovi ekonomski učinkovitosti in iz nje izvedeni blaginji, njegova neprivlačnost pa je v nepravilnosti, v meritokratski ("nehumani") razdelitvi dobička oziroma bogastva.

Vse do konca osemdesetih let je v javnem mnenju vztrajala vrednotna hierarhija, pri kateri sta pravičnost in enakost kot vrednoti zasedali hierarhično višje mesto kot učinkovitost, zato ni prišlo do "stika" med zasebno lastnino (kapitalističnim gospodarstvom) in "pozitivnostjo". Na tej časovni točki pa se je že zgodil obrat – v javnem mnenju postane učinkovitost hierarhično višji oziroma bolj zaželen cilj in s tem tudi kapitalizem.

Obrat v hierarhiji vrednot ponazarja tudi porazdelitev odgovorov na vprašanje o povezavi med dobičkom podjetnikov in življenjskim standardom, torej o zvezi med zasebnim dobičkom in splošno blaginjo. Vendar pa zlasti meritve v zadnjih raziskavah SJM kažejo, da pozitivno vrednotenje zasebne lastnine in učinkovitosti ne pomeni hkrati tudi liberalizacije odnosa do družbenih razlik. Anketiranci so vse bolj naklonjeni tržnemu sistemu in zasebni lastnini, ne pa tudi velikim družbenim razlikam in zmanjšanju socialne vloge države. Hierarhija med vrednotama (socialne) varnosti na eni ter negotovosti in tveganja (in morebitnega uspeha) na drugi strani je še vedno povsem v korist prve. Na prvem mestu so torej socialna varnost, zanesljivost zaposlitve, zanesljiva in univerzalna mreža socialnih storitev itd.

Na ravni posameznikovih vrednot, merjenih na razsežnosti varnost–tveganje, se torej ni zgodil opazni premik od iskanja varnosti k usmerjenosti v tržno tekmo, ni prišlo do zmanjševanja naklonjenosti paternalistični vlogi socialne države (edina izjema so podjetniki). Podatki nasprotno kažejo, da se skupaj z zaznavo večje socialne negotovosti še krepijo stališča v prid močni socialni regulaciji in zaščitniški vlogi države.

1.4 Projekt SJM v obdobju od osamosvojitve do danes (1990–1999)

Projekt SJM in mednarodno primerjalno raziskovanje. CJM oziroma projektna skupina SJM je po letu 1990 razvila in okrepila stike in sodelovanje s sorodnimi raziskovalnimi inštituti v Evropi, ZDA in drugje. Poleg omenjenih povezav z ZUMA⁶, ZA⁷ in NORC⁸ je navezala stike še z vrsto drugih akademskih raziskovalnih ustanov, kot so ISR, Univerza v Michiganu, Institut za sociologijo pri Češki akademiji znanosti v Pragi, IFES in Paul Lazarsfeld Gesellschaft iz Dunaja idr.

Z vidika programskega in metodološko razvojnega dela sta najpomembnejši točki mednarodnega povezovanja dva mednarodna kooperativna projekta: International Social Survey Program – ISSP in Mednarodna raziskava vrednot (World Value Survey – WVS). Zato zaslužita nekaj dodatnih pojasnil.

ISSP – International Social Survey Program. ISSP je program mednarodnega empiričnega družboslovnega raziskovanja, ki poteka redno v letnih časovnih zaporedjih. Program temelji na sodelovanju med že obstoječimi nacionalnimi družboslovnimi projekti, vzpodbuja usklajevanje raziskovalnih ciljev in tem, s čimer posameznim nacionalnim analizam dodaja mednarodno primerjalno razsežje.

Projekt ISSP je nastal leta 1983 z ustanovnimi članicami iz Velike Britanije, ZDA, ZR Nemčije in Avstralije. Od leta 1983 do danes je število članic ISSP naraslo na petindvajset držav. Ustanoviteljicam so se pridružili še Avstrija, Bolgarija, Kanada, Češka, Madžarska, Irska, Izrael, Italija, Japonska, Nizozemska, Nova Zelandija, Norveška, Filipini, Poljska, Rusija, Slovenija, Španija in Švedska. Združevanje nacionalnih datotek v mednarodno bazo podatkov opravi ZA K(In. Končna inačica vprašalnika za letno mednarodno raziskavo ISSP je določena na plenarnem srečanju; letno raziskovalno temo sprejemajo vse članice; operacionalizacija je enotna. Dosedanje raziskave ISSP zajemajo sledeče teme: Vloga države I (1985), Socialna omrežja (1986), Neenakost I (1987), Družina in spremenjene vloge med spoloma (1988), Odnos do dela I (1989), Vloga države II (1990), Religija I (1991), Neenakost II (1992), Okolje (1993), Družina in spremenjene vloge med spoloma II (1994), Nacionalna identiteta (1995), Vloga države III (1996), Odnos do dela II (1997), Religija II (1998) in Neenakost III (1999).

CJM je član programa ISSP od leta 1991 dalje in tekoče sledi dogovorjenemu programu raziskav. Prva raziskava ISSP, ki jo je CJM v celoti izvedel, je bila Religija (1991). Delno je bila izvedena že tudi predhodna raziskava (Vloga države II). Po letu 1991 CJM redno izvaja vse raziskave, ki izhajajo iz obveznosti članice ISSP.

WVS – World Value Survey. Za kooperativni projekt WVS je dala pobudo skupina sociologov na Univerzi v Tilburgu, Nizozemska, ter ga najprej razvila kot evropsko raziskavo vrednot, ki pa se je po pridružitvi R. Ingleharta (ISR,⁹ Michigan) razširila v “World Value Survey” (leta 1980). Problemska težišča raziskave o vrednotah so: neenakost, razumevanje socialne vloge države, vrednotenje družine in spolnih vlog, odnos do religije in cerkve, odnos do marginalnih družbenih skupin itd. CJM se je v projekt vključil v njegovem drugem valu (1990/92), z empirično raziskavo v letu 1992 in nato redno z raziskavo v tretjem valu (1995). WVS je zasnovan na visokih

profesionalnih in metodoloških standardih sociološkega raziskovanja. Pri izvedbi raziskave v četrtem valu (2000) pa smo se pridružili evropskemu programu (European Value Survey – EVS), ki je z vidika primerjalne analize za Slovenijo ustrežnejši okvir sodelovanja.

Prednosti in koristi vključitve SJM v mednarodne projekte so naslednje: postopno vključevanje slovenskih datotek v mednarodne in nacionalne podatkovne arhive drugih držav; vključevanje Slovenije v primerjalne sociološke analize raziskovalcev iz drugih držav; možnost primerjalnih analiz problematike vrednot in drugih sociološko pomembnih tem, ki jih izvajajo slovenski raziskovalci; povečana možnost uveljavitve izsledkov teh analiz v mednarodnem sociološkem publicističnem prostoru; preizkušanje metričnih in drugih metodoloških standardov, uveljavljenih v raziskovalni praksi v Sloveniji, s standardi osrednjih empiričnih družboslovnih ustanov v svetu itd. S tem se je bistveno razširil spoznavni domet te “infrastrukturne” družboslovne raziskave, saj omogoča primerjavo spoznav v lastnem kulturnem (nacionalnem) okolju s spoznavami v bližnjih in daljnih kulturnih okoljih, kar je v razmerah prevladujoče globalizacije v prid ohranjanja lastne identitete.

Poleg ISSP in WVS je CJM v obdobju 1990–1999 sodeloval še v vrsti drugih mednarodnih projektov, posebej usmerjenih v raziskovanje poteka demokratizacije v državah Srednje in Vzhodne Evrope, med drugim v projektu, ki ga koordinira Inštitut za politološke raziskave Madžarske akademije znanosti, Budimpešta in Wissenschaftszentrum f(r) Sozialwissenschaft, Berlin, ki vključuje deset dežel in je bila izvedena v letih 1991 in 1999; dalje, tako imenovanega Ostbarometra v koordinaciji Paul Lazarsfeld Gesellschaft, Dunaj; dalje, v mednarodnem projektu proučevanja volilnih sistemov v demokratičnih deželah (The Comparative Study of Electoral System) v koordinaciji Institut for Political Research, University of Michigan, pa tudi v velikem srednje- in vzhodnoevropskem religiološkem projektu (Aufbruch, 1997), v Avstrijsko–slovenskem projektu o sodobnih nacionalizmihi itd.

V tem obdobju je bilo v raziskave zajetih skupaj 33.179 z vzorci izbranih oseb, anketirancev; vsem skupaj je bilo v tem času postavljenih 9.025 vprašanj, oblikovanih v šestindvajset obsežnih vprašalnikov. Spremenjene družbene in sistemske razmere so dopuščale in narekovalе vključevanje v “globalni” sociološki prostor. Koncepti in operacionalizacije družboslovnih problemov, kot so nastajale v prostoru zahodnoevropske družboslovne kooperacije, so postali uporabni in primerni za zajemanje pojavov v slovenskem družbenem prostoru. To se kaže npr. v obsegu prevzetih komparativnih konceptov, ki zapolnjujejo empirični raziskovalni program vse od leta 1991 dalje.

Vključevanje konceptov in operacionalizacij iz mednarodnih kooperativnih programov je le še dodatno potrdilo longitudinalno in infrastrukturno zasnovo projekta SJM. Pokazalo se je, da so prevzeti koncepti in operacionalizacije vsebinsko in metodološko ustrezni ter da utrjujejo longitudinalni in infrastrukturni pomen raziskave SJM. Lastna, torej izvorna problemska postavitev in operacionalizacija je tako omejena na področja in probleme, ki so pomembni za opisovanje razmer v slovenski družbi in so zanjo specifični oz. se ne izrazijo na ravni mednarodnih raziskav. Tako smo v tem

obdobju v letnih raziskavah SJM ohranili longitudinalni blok vprašanj, ki omogoča opazovanje sprememb v zaznavah, pogojev življenja ter sprememb v političnem, ekonomskem, socialnem in kulturnem okolju. Ohranili smo lastno operacionalizacijo za označevanje pojavov revščine ter vrednotenja socialnih razlik oz. neenakosti. Dalje, razvili smo lastno raziskavo vrednotenja preteklosti in jo po prvi izvedbi po triletnem časovnem odmiku ponovili itd.

Brez dvoma je bilo raziskovanje v okviru programa SJM v obdobju do leta 1990 izvirnejše; velik del intelektualnega napora v okviru letnega programa je bil osredotočen prav na operacionalizacije. V zadnjem obdobju, ob razviti metodologiji ter z dobro računalniško in programsko podporo in mednarodnimi povezavami se raziskovalci lahko v večji meri posvečajo obravnavi ključnih metodoloških problemov empiričnega raziskovanja, sodelovanju v mednarodnih teamih, večjemu nadzoru terenskih faz empiričnih raziskav in predvsem večjemu analitskemu izplenu raziskav. To se poleg drugega izraža v izvorni metodološki obravnavi problematike standardiziranega empiričnega raziskovanja, v urejenosti in dostopnosti empiričnih podatkovnih baz, v postopnem uveljavljanju koncepta Arhiva družboslovnih podatkov itd.

2. Slovenija (v luči rezultatov SJM) 1968–1999

Tri desetletja v življenju naroda sicer ne pomenijo mnogo; tri desetletja v življenju – še posebej zadnja tri desetletja v življenju – slovenskega naroda, ko si odločilno oblikuje svojo identiteto, raziskuje in izbira poti svojega preživetja in razvoja, pa pomenijo mnogo. Sociološke raziskave, ki odlikavajo ta tri desetletja, so torej vsaj tako pomemben dokument, kot so drugi dokumenti tega časa, ki jih s poklicno vnemo hranijo arhivarji in obdelujejo zgodovinarji. Medčasovna analiza in možnost ponovnega oživljanja ter vrednotenja preteklih stanj, kar nam omogočajo “žive” sociološke odlikave (datoteke), še dodatno potrjuje smiselnost take naložbe in ravnanja. Če potreba po pregledovanju in ponovnem vrednotenju preteklosti ne bi bila tako izrazita in tako močna, v razvitem svetu z razvitim družboslovjem in empiričnim raziskovanjem, v vsaki deželi posebej, ne bi nastale pomembne nove družboslovne ustanove: arhivi družboslovnih raziskav.¹⁰ Pobuda za ustanovitev slovenskega arhiva izhaja iz raziskovalne skupine SJM.

Če velja aksiom, da je človeka in družbo treba začeti proučevati pri zavesti in da zavest soustvarja stvarnost, potem so datoteke SJM 1968–1999 tudi svojevrsten dokument za proučevanje zavesti, kot se je oblikovala in izražala v obdobju od konca šestdesetih let do konca devetdesetih let v slovenskem družbenem prostoru, torej vključno s točko, ki jo označujemo kot točko družbenega preobrata in razvoja nove slovenske nacionalne in družbene identitete ter državne samostojnosti. Strnjevanje posamičnih podatkov po letih in po obdobjih kaže na postopnost preoblikovanja in izražanja pogledov ljudi na razmere v času in njihov lastni položaj v okolju. Ker so v raziskavah zbrani odzivi na vidne, navzven zaznavne, v javnosti, v javnem mnenju prisotne pojave in izraze, nas to zlahka vodi k sklepanju o nekritičnosti, o nereflektiranosti bistva, o

konformnosti kot prevladujočem izrazu javnega mnenja itd. Seveda pa na podlagi podatkov, če jih opazujemo globlje, v njihovem časovnem sosledju, spoznavamo spremembe v družbenih razmerah, spremembe življenjskih razmer in možnosti, kot jih doživljajo ljudje. Zaznamo lahko nekakšno valovanje razpoloženja, nekakšen vzpon v kritičnem razsvetljevanju lastnega položaja kot posameznika, družine, skupine, naroda, zaznamo vse izrazitejšo samozavest in kritičnost.

Čeprav javno mnenje ni izrazito stabilen družbeni pojav in sta zanj značilni njegova vsakokratna situacijska določenost ter časovna spremenljivost, nam odgovori na vprašanja, torej podatki, kažejo na jasno razločljive trende oz. vzorce mišljenja v določenem času (Mlinar, Z., 1989).

2.1 Prvo obdobje (projekta SJM): 1968–1990.

Prvo obdobje opisujejo raziskave SJM od prve v letu 1968, do raziskave v februarju 1990, torej tik pred prvimi demokratičnimi volitvami in osamosvojitvijo slovenske države. Slovenijo v tem času po eni strani označujejo razvoj med avtoritarnostjo in samoupravnostjo, enopartijski sistem, ideološki monopol, državna lastnina in na njih utemeljena represija in po drugi strani humano bistvo socializma, enakost, zamisel o družbeni lastnini in upravljanju, osvobajanje posameznika, relativno gmotno blagostanje. To je pri ljudeh sproščalo, ustvarjalo nestvarne predstave o stvarnosti sveta, v katerem živijo, o možnostih preživetja in razvoja posameznika, družbe kot celote – hkrati pa jih je vse bolj tiščalo k tlom, k realnosti tega sveta, proč od iluzij. Kot narod smo Slovenci v tem obdobju izživeli normo o bratstvu in enotnosti v večnarodni skupnosti; razvili smo novo narodno samozavest, ki se je izrazila in končno udejanjila v lastni suvereni državi.

Rezultate iz začetnega obdobja raziskav javnega mnenja (1968–1971) lahko, pa čeprav nimamo primerjav za nazaj, označimo kot obdobje postopno sproščujoče se odprtosti in kritičnega razmišljanja o razmerah v družbi in politiki. Najdemo lahko kali pozitivnega vrednotenja političnega pluralizma, ohranjanja funkcionalnega odnosa do zasebne lastnine, dalje, sproščanje zavor v izražanju osebne religioznosti itd. Odprtost fizičnega prostora, vizija samoupravne participacije, visoko postavljena socialna varnost pa krepijo iluzijo o dolgoročnosti, o perspektivi.

Raziskovalne zaznave razmer iz sedemdesetih in začetka osemdesetih let pa – tudi zaradi samozaznave raziskovalcev – nakazujejo neko zastrtost splošnega političnega in kulturnega ozračja. V tem obdobju prevladujejo konformnost javnega mnenja, prevzemanje sistemskih postavk in pritrjevanje tem postavkam, v začetku sedemdesetih let pa tudi poizkus takrat vladajočih političnih sil, da bi raziskavo javnega mnenja, zgrajeno na “meščanskih idejnih in metodoloških vzorih”, ukinilo. To obdobje je takratna sociološka samorefleksija označevala kot svinčena leta in čas mortifikacije kritične sociologije.

Raziskave v tem obdobju prikazujejo razmere postopnega poglobljanja družbene krize in zavračanja sistemskih postavk. V tem času – in še posebej na prehodu v osemdeseta leta – postaja kritičnost splošna sestavina stališč in opredelitev ljudi, ki

zajame politično in socialno zgradbo sistema in njene nosilce. Lahko ponovimo (Toš, N., 1987): prehod v osemdeseta leta označujejo množična frustracija, nerazumevanje in pretresenost ljudi zaradi sprememb, ki nastajajo v njihovem življenju. Stališča ljudi se zato sproščajo vsakršnih dogmatskih kopren in pritiskov. Sekularizacijski procesi so hkrati procesi trgiranja ideoloških spon. Izkustvo odpira spoznavni dostop do gole stvarnosti: danes živim mnogo slabše kot včeraj, kot pred desetimi leti; ideja o vplivu mnogih delavcev na odločanje o bistvenih vprašanjih dela in življenja se zaostruje v kritiko prakse odločanja, v spoznavanje o nedemokratičnosti in prilasčanju odločanja; iluzija se razblinja. Ljudje svoje eksistenčne probleme, ki so se zdeli že razrešeni, postavljajo znova. Vse bolj razpoznavajo krizo družbenih razmer, še posebej njene družbenogospodarske razsežnosti, in si zastavljajo vprašanje o vzrokih in krivdi. Zabrisujejo se meje med aktivizmom in fatalizmom, angažiranost nadomešča apatija – in vendar je angažiranost še vedno prikrita značilnost zavesti, še vedno usmerja k iskanju.

Ta nova kritična zavest, ki se izraža tudi v vrednotenjih, se ne kaže le v odnosu do političnih institucij, do države, temveč tudi na drugih področjih. Na primer v dedogmatizaciji religiozne zavesti in v spoznanju o minljivosti in končnosti ideoloških dogem in zavračanju vsakršnega dogmatičnega urejanja družbe. Na novo se oblikuje in izraža zavest o lastni narodni, kulturni samobitnosti, o potrebi varovanja nacionalnih dobrin, o jeziku, o enovitosti kulturnega prostora; oživlja zavest o širši pripadnosti, o možnostih in potrebah nacije; skratka, oblikuje se nova nacionalna samozavest. Dalje, zavest o krizi se še posebej izraža v vrednotenju materialne sfere življenja; v vrednotenju razmer pri delu, gospodarjenju, v odnosu do nove tehnologije, v pripisovanju pomena profesije in znanja itd.

Raziskave v tem obdobju nakazujejo postopne ali pa celo sunkovite preobrate v smeri spreminjanja prevladujočih pogledov oz. nakazovanja alternativnih rešitev. To se kaže še posebej v odnosu do sistema oblasti, moči in politike, v postopnem odklanjanju avtoritarnih prvin sistema, v visokem vrednotenju alternativnih družbenih gibanj, v uporabi proti centralistični državi, proti vsakršni indoktrinaciji in manipulaciji. Dalje, izraža se v zavzemanju za višje vrednotenje osebnosti, svobode, človekovih pravic, demokracije, samoodločbe, avtonomije nacije, odprtosti v širše kulturne prostore, v vznikanju družbenih gibanj in tvorb civilne družbe.

Prevladujoča kritičnost in dedogmatizacija se v tem obdobju torej ne izražata zgolj v odnosu do pojave ideologije, moči, oblasti, politike, temveč tudi v odnosu do drugih področij življenja. Na to opozarja tudi religijski izsek raziskave, ki nakazuje dve, na videz protislovni težnji: relativno stabilno in rahlo naraščajoče izražanje cerkvene religioznosti ob hkratnem sproščanju njenih dogmatskih okvirov. Religioznost ljudi je torej vse manj cerkveno dogmatska in vse bolj svetna, zemeljska. Še posebej vidne pa so tudi spremembe v vrednotnem razsežju, ki ga označuje pojem ekološke zavesti (Toš 1993). Raziskave kažejo, da se naravne možnosti za življenje privzdigujejo na raven vrednote in merila usmerjanja družbenogospodarskega razvoja. Vse bolj se uveljavlja zavest o potrebi po družbenoekološkem usmerjanju tehnološkega napredka in gospodarskega razvoja. Opirajo se novi pogledi na ekonomsko racionalnost varstva narave. Nova tehnologija ni apriorna vrednota. Končno se kažejo spremembe tudi v

instrumentalnem vrednotenju dela, še posebej do vseh oblik tako imenovanega neformalnega dela kot nujne podlage za preživetje. Seveda je prav takšno razumevanje dela v mnogočem izraz prevladujočih kriznih družbenih razmer konec osemdesetih let in odgovor na vse bolj zaostrene življenjske nuje, kot jih občutijo ljudje.

Obrat k novemu, kritičnemu vrednotenju je najbolj izražen v politiki, gospodarstvu in pri ocenjevanju socialnih razmer. Iz ugotovitev raziskave konec osemdesetih let (Toš 1988) lahko povzamemo, da se odnos do političnih institucij tega časa v slovenskem javnem mnenju zaobrne. Jasno se izrazi zahteva po odpravi monopolne t. i. avantgardne vloge partije, opredeljene v ustavi, in njenega oblastniškega položaja v stvarnosti. Močno je poudarjeno zavzemanje za demokracijo kot temeljno sistemsko prvino, za odpravo hierarhične zgradbe družbe, odpravo jugoslovanskega centralizma ter za svobodno pobudo posameznika, osnovnih skupnosti in naroda. To se še posebej izrazi v zavzemanju za večjo samostojnost nacionalne politike ter za povečevanje stopnje samostojnosti republik in pokrajin oz. Slovenije kot republike v okviru federacije. V zavesti tega časa se začrtuje zahteva za politični pluralizem, odpravljanje slehernega monizma in priznavanje pravic avtonomnega organiziranja na podlagi različnih nazorskih in drugih opredelitev in interesov ter zagotovitev dejanske enakopravnosti različnih nazorskih in drugih interesnih skupin in možnost njihovega samostojnega političnega organiziranja. Kritična presoja zadene tudi do takrat tabuizirano področje sistema varnosti, obrambe in JLA. To se še posebej izrazi v zahtevi za demokratizacijo odnosov znotraj JLA, za priznanje temeljnih človekovih pravic vojakom, z zagotavljanjem etnične identitete ter pravice do izpovedovanja religioznosti. V Sloveniji se v povojnem času tako prvič uveljavi civilno gledanje na vojsko.

Seveda pa kritična presoja političnih razmer še posebej zadene tudi delovanje federacije, predvsem s krepitvijo zavesti o avtonomiji naroda, republike. To se izrazi v zahtevi za spoštovanje razlik med republikami in pokrajinama, kar naj omogoči vsaki republici oz. narodu, da si oblikuje svojo lastno ureditev političnega življenja in gospodarstva tako, da ne ovira drugih republik in pokrajin oz. narodov v njihovem razvoju oz. da razvija samostojne politične in gospodarske ustanove in jih ne vsiljuje drugim. Izraža se v zavzemanju za odprtost oblik političnega, družbenega in gospodarskega življenja ter v zavračanju voluntaristične teze o enotnosti. Dalje, zavzema se za uveljavljanje oblik neposrednega demokratičnega odločanja, za referendum, za neposrednost volitev in dejanski politični pluralizem.

Seveda pa se kritični pogledi v tem času še posebej osredotočajo na temelje družbenega in gospodarskega sistema. To se izrazi v zavzemanju za načelno in praktično izenačitev vseh lastninskih oblik, za nadomeščanje družbene in državne lastnine z alternativnimi lastninskimi oblikami, predvsem še z zasebno, združno in delničarsko lastnino povsod tam, kjer to lahko prispeva k oživitvi proizvodne funkcije lastnine. Dalje, za uveljavitev prvinske pravice posameznika, da lahko samostojno začne z gospodarsko dejavnostjo, za uveljavitev temeljev podjetništva, za racionalno organizacijo podjetja in odpravo vseh oblik normativnega in političnega omejevanja njegove tržne samostojnosti; skratka, za usposobitev podjetja za njegovo samostojno nastopanje na trgu ter za njegovo samostojno razpolaganje z dohodkom in delitvijo dohodka. Kritičnost

pri presoji socialno gospodarskih razmer se izraža tudi v odklanjanju lažnega solidarizma med skupnostmi na različnih ravneh.

Ob tem pa se še jasneje izrazi zahteva za avtonomijo naroda, republike in suvereno urejanje vprašanj nacionalnega in kulturnega razvoja. Vse jasneje in močneje se izražata nacionalna identiteta in nova narodna samozavest. Ideja o enotnem kulturnem prostoru v tem času se prepleta po eni strani z zavzemanjem za ohranitev relativne etnične homogenosti kot značilnosti slovenskega matičnega prostora, s priznavanjem pravic sestavinam naroda zunaj matice, da sodelujejo pri presoji vprašanj narodovega razvoja, in hkrati s priznavanjem in zavzemanjem za ohranitev etnične identitete pripadnikov drugih narodov, ki živijo znotraj slovenskega narodnega okolja. Da to ni zgolj zapiranje v lastni kulturni prostor in samozadostnost, kaže prevladovanje težnje po odprtosti v evropski in svetovni družbeni, gospodarski in kulturni prostor.

V pogovoru ob raziskavi SJM 1989 se je zdel "osupljiv, tako rekoč srhljiv podatek", da skoraj polovica Slovencev ni izražala več vere v socializem, češ da nima nobene perspektive več, da so se ljudje čutili popolnoma nemočne, ker so brez vpliva na politiko. Očitno se je predstava o demokraciji, ki temelji na množični participaciji, sesuvala. Realni socializem je izgubil veljavo in zaupanje, hkrati pa so bile vse bolj očitne težnje po "novem sistemu neznanega imena" (P. Klinar 1989), čeprav je vera v samoupravni univerzalizem splahnela, pa je v zavesti ljudi samoupravljanje delovalo še vedno kot sinonim za demokracijo, za spoštovanje individualnih in kolektivnih pravic. Izhod iz krize bi torej mogel biti "sistem samoupravljanja, zgrajen na demokraciji, svobodnem gospodarstvu in spontanosti političnih gibanjih" (P. Klinar 1989). V tem času je slovensko javno mnenje v iskanju alternativ valovilo med optimističnimi tezami o možnostih reform in obremenjenostjo s slutnjami, da so lahko izhodi iz jugoslovanske krize tudi težki.

Raziskave konec leta 1989 in v začetku leta 1990 so jasno pokazale, da ljudje terjajo spremembe ter da so pojmi človek, posameznik, narod, demokracija v presečišču zaželenega "prevratništva". Hkrati pa so v tem času ljudje še vedno optimistično presojali možnosti za preživetje Jugoslavije kot večnarodne državne skupnosti in samoupravljanja kot regulatorja ekonomskih in političnih odnosov. Čeprav se je v javni zavesti vse bolj oblikovala zamisel o samostojni slovenski državnosti, se je zdelo še vedno verjetno, da bosta znotraj predrugečene federacije, morda v obliki konfederacije, mogoča umiritev mednacionalnih konfliktov in nadaljnji samostojen razvoj posameznih narodov. Seveda pa se je prav konec osemdesetih let jasno nakazovala tudi možnost, da se bodo konfliktna stanja in mednacionalni spopadi nadaljevali in poglobljali, da se bo Slovenija osamosvojila, Jugoslavija pa razpadla (P. Klinar 1989). To je bilo torej obdobje, ko se je nacionalna samozavest čustveno izražala tudi v prevrednotenju lastnega naroda, v neke vrste blaženosti, pričakovanja vsega, kar bi mogla prinesti bližnja prihodnost. Med Slovenci se je utrjevalo prepričanje, da bi lahko preživeli in se razvijali kot narod socialno, kulturno, gospodarsko tudi zunaj okvirov Jugoslavije, predvsem pa jasno izražena težnja k visoki stopnji samostojnosti, avtonomiji in narodovi suverenosti.

2.2 Drugo obdobje (projekta SJM): čas po prvih demokratičnih volitvah – 1990–1999

Čas, v katerem so potekale raziskave v začetku devetdesetih let – pa vse do danes, je “čas pred tem in čas po tem”, je čas dogajanja preobrata; v določenih pogledih je to čas pred “preobratom”, v drugih pa čas po njem (N. Toš 1992) – in celo daleč proč od njega. Raziskave tega časa zajemajo subjektivne razsežnosti tega “prehajanja”, torej stališča, vrednotenja in poglede ljudi, njihovo intimno doživljanje sprememb in izpovedovanje pričakovanj. Izsledki raziskav tudi v tem obdobju pokažejo značilna in prevladujoča gledanja na ključna družbena vprašanja – in torej tudi na premike v zavesti nasploh. V obdobju ustanavljanja in mednarodne uveljavitve nove nacionalne države se tako slovenska narodna samozavest izraža v visokem vrednotenju institucij, ki zagotavljajo nacionalno samostojnost, izraža se v svojevrstnem nacionalnem aktivizmu, zavzetosti za vse lastno narodno in vse bolj izraženem razlikovanju do drugačnega, do drugega in tujega. To dobiva svoj negativen odzven v izražanju nacionalne nestrpnosti, v zanikanju enakih pravic ljudi v okolju in v posameznih primerih celo v agresivnem nacionalizmu. Na podlagi izsledkov raziskav te pojave analizira in o njih izčrpno poroča P. Klinar (1992) najprej v svojih zapisih o slovenski nacionalni zavesti med osamosvajanjem in nekaj kasneje v članku o medetničnih odnosih v Sloveniji po osamosvojitvi ter o nacionalni identiteti in etnonacionalizmi v Sloveniji v tranzicijskem obdobju (1994). Pri tem opozarja na družbeno strukturno determiniranost narodne samozavesti, ki je sicer nasploh močno izražena, na evforično vzdušje v zvezi z razglasitvijo osamosvojitve, predvsem pri socialnih kategorijah, ki živijo v izobilju, dalje, da se je med redefiniranjem slovenske nacije v slovensko nacionalno državo zasidral prikriti nacionalizem, predvsem še pri nižjih socialnih slojih in med mladimi – in je našel svoje politične posrednike tudi med novimi strankami itd.

Poleg vprašanj, povezanih z uveljavljanjem nacionalne države, so v tem času v ospredju vprašanja razumevanje razmerja med demokracijo in gospodarskim prestrukturiranjem družbe, še posebej vprašanje odnosa do enakosti in ob tem vprašanje preživetja vseh v za človeka sprejemljivih razmerah. Ti vidiki so prikazani na podlagi izsledkov raziskav v obravnavi lastninskega in blaginjskega sindroma pri Slovencih (V. Rus 1992). Čeprav je težnja k enakosti v družbenih razmerah po preobratu še močneje izražena, ugotavlja Rus, da za večino Slovencev enakost ni pogoj za demokracijo in da je še manj nekaj, kar kaže enačiti z demokracijo. V tem pogledu so Slovenci prerasli iluzijo zgodnjega socializma, ki je v socialni enakosti videl hkrati tudi politično svobodo. Pri tem opozarja, da je slabitev vloge socialne države v kriznem obdobju po sodbah Slovencev izrazito nezaželena. Kakršno koli zmanjševanje socialne varnosti nižjih slojev je lahko usodna politična zmota, ki temelji na zanemarjanju dejstva, da z naraščanjem krize solidarnost prizadetih kategorij narašča. Določanje zgornje mere neenakosti je torej pomembno tako z vidika ohranjanja socialnega ravnovesja, pa tudi zaradi ohranjanja dinamike gospodarskega prestrukturiranja in s tem preobražanja celotne družbe. Pomembno je ohranjanje ravnovesja med javnim socialnim sektorjem in vse bolj tekmovalnim zasebnim sektorjem. Ljudje se izrekajo za vzpostavitev tega ravnovesja s

priznavanjem pomena in potrebe po razvoju dejavnosti, utemeljene na zasebni lastnini, hkrati pa se zavzemajo tudi za uveljavljanje socialne države. Kasnejše raziskave, vse do konca devetdesetih let, le še dodatno okrepijo vtis, da je ohranjanje socialnega ravnovesja odvisno od delovanja socialne države. Tako si ustanove, ki zagotavljajo socialne storitve in vsaj pretežno ohranjajo pridobljeno raven splošno dostopnih javnih programov na področju varstva brezposelnih, socialnega varstva, pokojninskega zavarovanja, zdravstvenega varstva, izobraževanja, kulture in znanosti, pridobijo (poleg klasičnih nacionalnovarnostnih ustanov: vojska, policija) visoko stopnjo zaupanja med ljudmi. Da je zavest o pomenu socialne države močno zasidrana in uveljavljena vrednota ne le v Sloveniji oz. v državah v prehodu, temveč univerzalna vrednota evropske civilizacije, jasno pokažejo izsledki mednarodnih primerjalnih raziskav, še posebej mednarodna raziskava o razumevanju vloge države (ISSP, 1992, 1997) ter svetovna raziskava vrednot.

Vrednotenja v tem obdobju zaobjamejo nove oblike, ustanove in odnose. To velja še posebej za politični oz. strankarski pluralizem, kot se izraža skozi parlamentarni politični sistem, dalje, za volitve in za politične stranke (Markič 1992). Te "ustanove" smo v zadnjih desetih letih raziskovali s pomočjo lastnih konceptualizacij, še pogosteje pa v mednarodnih primerjalnih okvirih. V presečišču vrednotenja ljudi v tem času je vidna preglednost demokratične institucionalizacije: potek politične igre v parlamentu, spopadi med strankami, strankarskimi prvaki, interesno usklajevanje, oblikovanje in razpadanje vladnih koalicij in predvsem – nedozorelost vse te igre, ki temelji na slabi pripravi igralcev in nizki igralški (politični) kulturi. Tako so se v javnosti izoblikovale dokaj ustaljene predstave o vrednem in ne vrednem, o učinkovitem in ne učinkovitem, o pravnem in nepravnem in končno o demokratičnem in nedemokratičnem v vsakodnevem političnem življenju. Demokratična praksa v tem obdobju ljudi ne zadovoljuje, zato prevladujejo odklonilne ocene.

Novo politične ustanove so neposredno po prehodu uživale bonus, kar se je izražalo v večjem začetnem zaupanju. Še posebej visoko zaupanje so vezale nase nacionalnovarnostne institucije, kot teritorialna obramba, milica oz. kasneje vojska in policija, ki so zadostile pričakovanja ljudi v obdobju vzpostavljanja slovenske državnosti, kasneje pa se je to zaupanje umirilo, deloma splahnelo. Nacionalne gospodarske in finančne ustanove (podjetja, banke, nacionalna valuta) na začetkih slovenske državnosti niso vzbujale med ljudmi nikakršnega zaupanja, vendar so si ga postopoma pridobile do konca devetdesetih let. Politične institucije (parlament, politične stranke itd.) pa so začetno zaupanje takoj na začetku zapravile – to še posebej velja za politične stranke. Če so se ljudje do strank neposredno ob prehodu le težka opredeljevali zaradi neizkušenosti, se konec devetdesetih let neradi opredeljujejo, ker stranke v njih ne vzbujajo zaupanja, ker jih odklanjajo.

V nazorskem in političnem spopadu, ki se je razplamtel z obratom, stopajo v ospredje tudi vprašanja vrednotenja preteklosti (Roter, 1992). Na razumevanje prehoda in odnosa ljudi do strukturalnih sprememb seveda lahko odločilno vpliva vrednotenje preteklosti. Prav zaradi ostrine spopada ob tej temi smo o "vrednotenju preteklosti" izvedli dve raziskavi (1995 in 1998). V središču kulturnega boja pa je hkrati z vprašanjem o

vrednotenju preteklosti tudi vprašanje položaja ter zgodovinske in aktualne vloge katoliške cerkve. Vprašanj odnosa do katoliške cerkve smo se v tem času lotevali v okviru širših religioloških operacionalizacij in mednarodnih primerjalnih projektov. Tako smo od 1991 do 1998 izvedli kar pet obsežnih (religioloških) raziskav, ki kažejo na potek sekularizacijskih procesov v evropskem prostoru in v Sloveniji in ki ponazarjajo novodobno religioznost Slovencev. Večina teh raziskav pokaže, da se Slovenija po izražanju religijske zavesti, pa tudi glede na dinamiko in potek procesov sekularizacije v zadnjih desetletjih v sosednji evropski prostor razvršča nekako normalno. Normalno pri tem pomeni, da se Slovenija glede na porazdelitev odgovorov na religijska vprašanja in glede na izražanje vernosti uvršča v evropski kontinuum, nekako blizu skupaj z Nizozemsko, Zvezno republiko Nemčijo, Madžarsko, je pa oddaljena od vrednostnih vzorcev in izraženih verovanj, kot se kažejo na podlagi raziskav v Italiji, na Poljskem, pa tudi v novodobni Hrvaški, torej v državah z izrazito katoliško kulturno tradicijo oz. z izrazitim novodobnimi katoliškimi poudarki. Izsledki teh raziskav kažejo, da se štiri desetletja vladajoče ateistične ideologije izražajo v strukturi vernosti in odnosu ljudi do cerkve; to izrazito velja za obdobje neposredno po drugi svetovni vojni. Od tu dalje – in to ponazarjajo podatki – pa se ljudje v svojem vrednotenju osvobodijo vpliva sistema, moč ideološke indoktrinacije upade – in prevladujoči sekularizacijski trend se zaobrme šele konec osemdesetih let. V zadnjem obdobju je v vzponu “sekularizirana religioznost”, torej neko novodobno izražanje religioznosti, ki ni predvsem in izključno povezano s cerkvijo in cerkveno dogmatiko in ki se na vrednotnem polju od nje celo močno oddaljuje. To je pojav, ki je bolj kot s cerkvijo (v Sloveniji) povezan z dinamičnim spreminjanjem vrednot v zahodnoevropskem kulturnem in vrednotnem prostoru. Družbeni preobrat sam po sebi tako ni globlje zarezal v religiozni svet, pač pa je nastal premik v vrednotenju delovanja cerkvenih institucij. Kljub visokemu soglasju o pastoralni, moralni in socialni vlogi cerkve uživata cerkev in duhovščina med ljudmi le omejeno zaupanje, saj ju skupaj s političnimi strankami in parlamentom razvrščajo na dno lestvice zaupanja.

Seveda smo v tem obdobju (1990–1998) raziskovali tudi vrsto drugih tem, ki jih tu lahko le omenimo. To so npr. teme o vrednotenju družine, vzgojnih vrednotah, o razumevanju in vrednotenju zdravja in zdravstva, športnih aktivnostih in rekreaciji, o okolju kot vrednoti, pogledih na biotehnologijo, varnosti in občutkih ogroženosti, o kulturnem delovanju, vključenosti ljudi v medijski prostor, o medsebojnih povezavah ljudi in socialnih omrežjih, o družbenoprostorskem in prometnem razvoju in vrednotah, ki naj ga usmerjajo, itd. Vse te in druge teme in vidiki prav tako prispevajo k spoznavanju razmer in Slovenčevih vrednotenj v tem raznolikem in hkrati bogatem obdobju slovenske zgodovine. Lahko bi rekli, da je to obdobje “v prehodu” in vrednote ljudi v tem času so “vrednote v prehodu”. Vse povedano govori v prid tezi o “vrednotah v prehodu”.

OPOMBE

1. Sestavek je prvi prirejen na osnovi avtorjevih uvodov v knjigah Vrednote v prehodu I–II.
2. V obdobju več kot tridesetletnega delovanja je s CJM in v okviru projekta SJM sodelovalo več desetnih uglednih slovenskih družboslovcev, med njimi v začetnem obdobju delovanja centra tudi prof. dr. Jože Goričar, začetnik slovenske moderne sociologije, prof. dr. France Vreg, utemeljitelj slovenske moderne komunikologije in teorije javnega mnenja, prof. dr. Vlado Benko, utemeljitelj slovenske znanosti o mednarodnih odnosih in drugi. K snovanju raziskav SJM so v dolgem obdobju njenega razvoja najvidneje prispevali profesorji FDV dr. Peter Klinar (1934–1994), dr. Boštjan Markič (1934–1994), prof. mat. Cveto Trampuž (1935–1998), dr. Zdenko Roter, dr. Zdravko Mlinar idr. K metodološki zasnovi raziskave je na samem začetku pomembno prispeval prof. dr. Marijan Blejec (Blejec, M. 1970), ki je zasnoval vzorčni model raziskave SJM, ki vseskozi ustreza zahtevam visoke reprezentativnosti za polnoletno prebivalstvo Slovenije in Stane Saksida, dolgoletni direktor Inštituta za sociologijo, predvsem kot iniciator prve velike slovenske sociološke empirične raziskave (Anketa MKS, 1992). V 30-letnem obdobju delovanja raziskave pa so se med sodelavce pomembno zapisali še mag. Vinko Trček, prof. dr. Stane Kranjc, doc. dr. Drago Zajc, prof. dr. Mirjana Ule, prof. dr. Veljko Rus, prof. dr. Janez Škerjanec, mag. Darka Podmenik, doc. dr. Janez Štebe, doc. dr. Mitja Hafner-Fink, doc. dr. Sandra Bašič-Hrovatin, doc. dr. Brina Malnar, prof. dr. Slavko Splichal, prof. dr. Ivan Bernik, doc. dr. Vlado Mihelj, doc. dr. Pavle Gantar, prof. dr. Braco Rotar, prof. dr. Silva Mežnar, prof. dr. Vojko Antončič, doc. dr. Samo Uhan in drugi. Center in projekt SJM od samega začetka (1966) vodi prof. dr. Niko Toš.
3. N. Toš, et. all. (1997, 1999), Vrednote v prehodu I in II, Dokumenti SJM, FDV IDV, CJMMK
4. Po pomenu izstopa projekt: Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe, najobsežnejši in zadnji veliki vsejugoslovanski sociološki projekt, ki je raziskoval pojave socialne stratifikacije in družbene vrednote. Projekt, ki ga je finančno omogočil Center za družboslovno raziskovanje pri CK ZK, Beograd, je zajel reprezentativne vzorce prebivalstva vseh republik in pokrajin SFRJ. Pri zasnovi in izvedbi projekta, ki je potekal v koordinaciji CJM so sodelovali prof. dr. N. Toš in prof. dr. Peter Jambrek, koordinatorja projekta prof. dr. Ivo Šiber (FPN) in dr. Vlado Obradović iz Zagreba ter prof. dr. Vlado Goati (IDN) iz Beograda.
5. Toš, N., et al. (1997, 1999) Vrednote v prehodu I–II, FDV, CJMMK, Dokumenti SJM, Ljubljana.
6. ZUMA: Zentrum f(r) Umfragen, Methoden und Analysen, Mannheim
7. Zentralarchiv f(r) empirische Sozialforschung, Universit(t) zu K(ö)ln
8. National Opinion Research Center, Chicago
9. Institut for Social Research, Michigan
10. Arhiv družboslovnih podatkov, Inštitut za družbene vede FDV, deluje od jeseni 1997 dalje na naslovu ADP, IDV FDV, Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, E-mail: arhiv.podatkov@uni-lj.si.

LITERATURA

- Blejec, Marijan (1970): Načrt in analiza vzorca za anketo SJM. VŠSPN, Ljubljana.
- Bradburn, N. M. in Sudman, S. (1988): Polls and Surveys: Understanding what they tell us. Jossey–Bass, San Francisco.
- Converse, J. M. (1987): Survey Research in the United States: Roots and Emergence, 1900–1960. Berkeley, University of California Press.

- Klinar, P. (1989) in drugi: Ljudje hočejo nov sistem neznanega imena, Okrogla miza, Sobotna priloga, Delo, Ljubljana 24. 6 1989.
- Klinar, P. (1992): Slovenska nacionalna zavest v času osamosvajanja; v: Slovenski izziv I, Ljubljana.
- Klinar, P. (1994): O medetničnih odnosih v Sloveniji po osamosvojitvi; v: Slovenski izziv II, Ljubljana.
- Malnar, B. (1994): "SJM – kodirani pregled vsebin", Ljubljana.
- Mlinar, Z. (1989): Razvojne težnje: pluralizem in povezovanje z razvitim svetom, v: Toš, N., Slovenski utrip, Javno mnenje 88–89, FSPN, Ljubljana, , str. 1–10.
- Mueller, W., Mohler, P.Ph., Erbsloeh, B., Wasmer, M. (1990): Blickpunkt Gesellschaft. Einstellungen und Verhalten der Bundesbuerger. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Niemi, R. G., Mueller, J., Smith T. W. (1988): Trends in public opinion: A compendium of survey data. Greenwood Press, New York.
- Roter, Z. (1992): Premišljanje o (katoliški) Sloveniji, Ljubljana, Teorija in praksa, 7–8.
- Roter, Z. (1994): Sociološki preseki skozi slovensko družbo; v: Slovenski izziv II, Ljubljana.
- Rus, V. (1992): Lastninski in blaginjski sindrom pri Slovencih; v: Slovenski izziv I, Ljubljana.
- Splichal, S., Osolnik, B. (1989): Recenzija dela raziskovalne skupine SJM, FSPN, Dokument SBK, Ljubljana.
- Švara, S. (1999): Pregled vsebin vprašanj v vprašalnikih "Slovensko javno mnenje" od leta 1968 do vključno 1998, Ljubljana, januar.
- Toš, N. (1987): Beležka o javnem mnenju, smislu njegovega raziskovanja in rezultatih, v: Slovensko javno mnenje 1987, Aktualne teme DS, Ljubljana.
- Toš, N. (1988): Za prehod v humani socializem, Naši razgledi, Ljubljana, 8. 7. 1988.
- Toš, N. ured. (1993). Ekološke sondaže, Dokumenti SJM, Ljubljana.
- Toš, N., Malnar, B. (1995): Projekt Slovensko javno mnenje – Primer infrastrukturne podatkovne baze slovenske sociologije, v: Teorija in praksa.
- Toš, N. et. al (1997): Vrednote v prehodu I, FDV, CJMMK, Dokumenti SJM, Ljubljana, 840 str.
- Toš, N. et. al (1999): Vrednote v prehodu II, FDV, CJMMK, Dokumenti SJM, Ljubljana, 939 str.
- Wegener, B. (1983): Methodenstudie zur internationalen Vergleichbarkeit von Einstellungsskalen in der Allgemeinen Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften (ALLBUS). ZUMA, Mannheim.